

УДК 355.48

Е.В. Рафальський, С.А. Беляєв

Харківський національний університет радіоелектроніки, Харків

ХАРКІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 1942 РОКУ

В статті розглянуті події котрі відбувалися навесні 1942 року під Харковом та отримали назву «Харківська трагедія 1942 року». Стаття зображує події що передували оточенню радянських військ німецькими загарбниками та усю трагічність ситуації що склалася за виною радянського командування.

Ключові слова: 1942 рік, Харків, Барвенково, Велика Вітчизняна війна.

Вступ

«Військове мистецтво говорить: я не смію першим починати, я повинен очікувати. Я не смію наступати хоча б на вершок вперед, а відступаю на аршин назад. Це називається дією за допомогою не діяння, ударом без зусилля. У цьому випадку не буде ворога, і я можу обходитися без солдат. Немає біди важче, ніж недооцінювати супротивника» [1].

Попередні події

На відміну від ситуації під Москвою на початку 1942 року, кампанія Вермахту 1942 року на південному крилі Східного фронту складалася набагато краще. Тут же було вирішено почати великий наступ 1942 року. 5 квітня за підписом Гітлера вийшла директива № 41 з назвою «операція Блау» про цілі німецької армії в ході другої кампанії на Сході. Згі-

дно з директивою, загальний задум кампанії передбачав зосередження головних сил для проведення основної операції на південній ділянці фронту з метою знищити угруповання радянських військ на заході Дону, після чого захопити нафтоносні райони на Кавказі і перейти через Кавказький хребет. Піхотним дивізіям 6-ї армії ставилося завдання блокувати Сталінград і прикривати лівий фланг, прямуючої до Кавказу, 1-ї танкової армії [2].

Виконання плану «Блау» покладалося на групи армій А і Б. У їх складі було п'ять армій чисельністю понад 900 000 чоловік, 17 000 гармат, 1200 танків, а також 1640 літаків 4-го повітряного флоту Люфтваффе. До складу південної групи армій А під командуванням генерала-фельдмаршала Вільгельма Ліста входили 17-та польова і 1-а танкова армії. У північну групу армій Б під командуванням генерала-фельдмаршала Теодора фон Бока – 4-а танкова, 2-а і 6-а польові армії [3].

Що ж до дій радянського військового командування – ідея третьої травневої операції полягала в тому, що спочатку її планували як звільнення всього Лівобережжя, але Сталін відхилив такий підхід та наказав готувати місцеву операцію з метою звільнення Харкова. За напрямками головних ударів вона не відрзнялася від попередніх. Знову було вирішено завдати чергового удару північніше Харкова, а також на південь від нього завдати удару в обхід сконцентрованого у горла «мішка» балаклійського угруповання німців. За задумом наступу, після виходу до Дніпра балаклійське угруповання було б оточене, а краматорське або опинилося б в оточенні, або було б вимушене швидко відкотитися від Дінця до Дніпра. План наступу був дуже ризикованим. Але керівництво Південно-Західного напрямку запевнило Сталіна в успіху операції, і він дав на неї добро.

Основна частина

Зустрічні наступальні плани

До травня 1942 року на схід від Харкова утворилася зігнута лінія фронту. В районі Вовчанська та Старого Салтова війська Червоної Армії перебували всього в 30 – 35 кілометрах від Харкова (по прямій). На південь йшов виступ, зайнятий німецькими військами по лінії Печеніги – Балаклія. Далі від Балаклії починався Барвінкове-Лозівський виступ, зайнятий нашими військами. Цей виступ завершувався в районі селища Маяки і міста Слов'янська. Така лінія фронту провокувала обидві протиборчі сторони на проведення наступальних операцій. Практично одночасно, в квітні 1942 року, плани таких операцій були розроблені.

Метою наступальної операції Південно-Західного фронту був розгром харківського угруповання противника і створення умов для наступу у дніпропетровському напрямку. План операції передбачав

нанесення ударів військами Південно-Західного фронту з району Вовчанська та з Барвінківського виступу в одному напрямі на Харків. Головний удар з Барвінківського виступу на Харків з Півдня наносили 6-а армія (генерал-лейтенант А.М. Городнянський) і оперативна група генерал-майора Л.В. Бобкіна (10 стрілецьких і 3 кавалерійських дивізії, 11 танкових і 2 мотострілецькі бригади). Допоміжний удар з району Вовчанська в обхід Харкова з Півночі і північного заходу наносила 28-а армія (генерал-лейтенант Д.І. Рябишев). У резерві командувача фронтом знаходилися 2 стрілецькі дивізії і кавалерійський корпус. Забезпечення наступу військ Південно-Західного фронту покладалося на розташовані на південному фасі Барвінківського виступу 57-ю (генерал-лейтенант К.П. Подлас) і 9-ю (генерал-майор Ф. М. Харитонов) армії Південного фронту.

Одночасно командування німецькі групи армій «Південь» (генерал-фельдмаршал Ф. фон Бок) готувало наступальну операцію «Фрідерікус І» силами 6-ї армії (генерал-полковник Ф. Паулос) і армійської групи генерал-полковник Е. Клейста (1-а танкова і 17-а армії) з метою ліквідації Барвінківського виступу шляхом нанесення ударів з Півночі і Півдня. (з районів Балаклії і Слов'янська) на Ізюм. Проти Південно-Західного і правого крила Південного фронтів противник мав до 30 дивізії при загальному співвідношенні сил в його користь. При цьому, якщо в смузі Південно-Західного фронту радянські війська мали перевагу в людях у 1,5 рази і два рази в танках (у більшості легких), при рівності сил в артилерії і авіації, то у смузі Південного фронту радянські війська значно поступалися супротивникові: в піхоті в 1,3, в танках в 4,4, в артилерії в 1,7 рази.

12 травня в 6.30 ранку почалася артпідготовка як на північному, так і південному напрямках радянського наступу. Вона тривала рівно годину. О 7.30 в атаку пішли ударні частини піхоти за підтримки танків. Наступаючим допомагала вся авіація Південно-Західного фронту (656 літаків) і 233 літаків Південного фронту. На обох напрямках німецька оборона першої лінії була прорвана. Однак за першою перебували інші лінії оборони, а також опорні пункти і вузли опору. Тому кожен метр території супротивника радянським військам діставався з великими труднощами і з чималою кров'ю.

У підсумку першого дня наступу на північній ділянці прориву 28-я армія (командувач Д. І. Рябишев), з'єднання 21-ї (командувач Р.Н. Гордов) і 38-ї (командувач К.С. Москаленко) армій, просунулися в центрі смуги наступу на 2 – 4 км, а на флангах на 6–10 кілометрів. Ще краще виявився результат військ південного ударного угруповання: зламали оборону німців на 42-кілометровій ділянці фронту і просунулися вглиб окупованої території на 12 – 15 кілометрів. Однак вже наступного дня, 13 травня, справи на

північному напрямку пішли зовсім по-іншому. Німці за ніч і половину наступного дня встигли сформувати два угруповання для нанесення контрударів. До першої увійшли 3-я танкова дивізія і два полки піхоти, у другу – 23-а танкова дивізія і полк піхоти. О 13 годині ці обидва угруповання завдали удару в стик 28-ї і 38-ї армій. Останньою довелося відступити.

А з 14 травня панування в повітрі завоювали німецькі літаки (сюди були перекинуті літаки 4 Повітряного флоту). З цієї причини наступати радянським дивізіям стало ще складніше. На південному напрямку до ввечері 14 травня ударна угруповання розширила фронт прориву до 55 км і просунулася вглиб німецької оборони на 25 – 50 км. Німецькі війська тут за три дні боїв зазнали серйозних втрат. Були розбиті 515 і 208-й полки 62-ї піхотної дивізії, 454-а охоронна дивізія і чотири окремих батальйони. Понесли великі втрати 79, 294, 71, 44, 113-а піхотні дивізії і 108-я лігкопіхотна дивізія угорців. Наступальна операція тривала і 15 – 16 травня. На північному напрямі просування радянських військ практично зупинилося, на південному – вдалося вийти на околиці Краснограда [4].

Бої 15-16 травня

За планами радянського командування 14 травня 28-а армія повинна була продовжити наступ, ввівши в прорив нові частини. Війська повинні були наступати в обхід Харкова з півночі і північного заходу, щоб з'єднатися з танковими корпусами 6-ї армії. 38-а армія повинна була ударити в тил німецькому угрупованню, яка розташовувалася в районі Чугуєва. Цей удар повинні були підтримати стрілецькі частини 6-ї армії. Але 15 травня німецьке командування стало вводити в бій проти північного радянського угруповання оперативні резерви. Німці знімали з пасивних ділянок фронту військові частини і перекидали їх для відновлення фронту і контрударів. Ударні можливості північного угруповання сильно впали, довелося кидати війська на лівий фланг, щоб парирувати удар 3-ої і 23-ї танкових дивізій Вермахту, підтриманих трьома піхотними полками. Крім того, в смугі 28-ї армії продовжував чинити шалений опір німецький гарнізон у селі Тернова, яка була перетворена на укріплений пункт. Німці підтримували оточений гарнізон. Був налагоджений «повітряний міст», в Тернове скидали в контейнерах на парашутах продукти і боєприпаси. Саме Тернова була метою атаки 3-ої і 23-ї німецьких танкових дивізій. Німецькі танки не змогли прорвати фронт, але їх удари стримували з великими зусиллями. Німців зупинили всього в декількох кілометрах від населеного пункту. У бій доводилося кидати ті частини, які призначалися для розвитку наступу.

16 травня 1942 обидві сторони продовжили наступальні дії. Північна угруповання продовжувала

наступ, ведучи оборонні дії своїм лівим флангом. Німці продовжували контратаки в напрямку Терновий. 16-го всі німецькі спроби деблокувати Тернову були відбиті. Але ці контратаки істотно заважали розвитку наступу. До вечора 16 травня командування Південно-західного фронту (ПЗФ) вирішує розгромити німецькі частини, що рвуться в напрямку Тернової. Німецький танковий клин планували зрізати ударами по одному напрямі. Для цього залучили три стрілецькі дивізії 28-ї армії. Одночасно зусилля 38-ї армії переносили на кілька кілометрів південніше, щоб спробувати покарати німців за зняття резервів з чугуївського напрямки. В цей період все більше неприємностей радянським військам стала приносити німецька авіація, яку перекидали з Криму і заходу. Так, протягом усього 15 травня Люфтваффе завдавали великої шкоди наступаючим радянським військам в смугі 6-ї армії. Це знижувало темп їх наступу. Одночасно в розпорядженні командування 8-го армійського корпусу (АК) стали перебувати резерви. Ешелони з частинами 305-ї піхотної дивізії стали вивантажувати в районі Краснограда. Вони вже 15-го разом з підрозділами 130-ї піхотної дивізії вступили в бій. Група Бобкіна продовжувала успішний наступ і перерізала в районі Краснограда залізничний шлях, що з'єднує 17-ю і 6-ю німецькі армії. 15 травня радянське командування вирішило вести в бій 21-ї і 23-ї танкові корпуси. Їх хотіли ввести в прорив вранці 16 травня, але через віддаленість їх дислокації від лінії фронту вони не встигли зайняти вихідне положення для наступу. Протягом 16 травня 6-а армія Городнянського форсувала річку Берестова і чекала введення в бій танкових корпусів. В умовах весни річка мала ширину в 10 – 20 метрів, заболочену заплаву. Це вимагало інженерної підготовки переправ. Тому введення в бій танкових корпусів відклали до 17 травня. Група Бобкіна в цей час силами 6-го кавкорпуса полуокружила Красноград.

Таким чином, 15 – 16 травня радянське командування діяло вельми обережно. Поразки 1941 року були ще свіжі в пам'яті і сковували ініціативу радянського генералітету. Не було впевненості в собі, щоб діяти на випередження, рішуче і швидко. Хоча саме фактор часу і ініціатива в ударах давали хороші шанси на успіх [5].

Бойові дії на Барвінківському виступі

Поки радянське командування зволікало з введенням в бій свого головного козира – двох танкових корпусів, німецьке командування зважилося завдати удару і завершило підготовку операції «Фрідрікус». Хоча наступальну операцію і довелося провести в усиченому вигляді – основні сили 6-ї армії Паулюса були пов'язані боями і не могли завдати сильного удару на півночі.

Південний фас Барвінківського виступу оборо-

няли війська Південного фронту (ПФ) генерал-полковника Р.Я. Маліновського – 9-а і 57-а армії. Наступальних завдань ПФ не одержав і був де-факто наданий сам собі. Це теж стало помилкою радянського командування, якби ПФ організував допоміжну операцію, вона могла прикувати до себе увагу і сили німців на цьому напрямку, послабити міць німецького удару, або навіть зірвати план операції «Фрідерікус». 7 – 15 травня частини ПФ проводили операцію лівим флангом 9-ї армії, намагаючись поліпшити ситуацію, опанувавши районом Маяків (північний схід Слов'янська). В атаках брали участь дві танкові бригади 9-ї армії (вони мали у своєму складі 42 танки). Атаки на Маяки успіху не мали, як попередні атаки на Слов'янськ. Після невдачі цієї операції командування 9-ї армії збиралося провести перегруповання сил, створити танкові резерви в глибині оборони. Але ці заходи до 17-го травня не були завершені.

У ніч на 17 травня німецьке ударне угруповання завершило підготовку до наступу. О 4.00 почалася артилерійська підготовка, яка тривала півтори години. Вже до 8.00 німецькі війська прорвали оборону 9-ї армії на обох напрямках. 3-й моторизований корпус просунувся на 6-10 км, 44-й і 52-й корпуси, що наступали в напрямку на Довгеньке – на 4-6 км. До полудня німці просунулися на 20 км, зав'язалися бої на околицях Барвінкове. Незабаром велика частина населеного пункту була захоплена німцями. До 14.00 частини 44-го АК вийшли в район Довгенького, як і було заплановано. У Довгенькому був знищений вузол зв'язку 9-ї армії, в результаті армія втратила зв'язок зі штабом ПФ до 24.00.

У той час як на півдні барвенківського плацдарму назрівала катастрофа, в смузі наступу південної угруповання в бій кинули 21-й і 23-й танкові корпуси. 21-й корпус почав наступ в 5.00, а 23-й корпус в 8.00. Просування танкових корпусів йшло досить хорошими темпами – протидії з боку німецької авіації було незначним. Німецькі літаки були задіяні в смузі наступу армійської групи Клейста. Танкові корпуси просунулися на 15 км, а стрілецькі частини 6-ї армії на 6-10 км. Наступ північного ударного угруповання 17 травня практично було зупинено. До кінця 17 травня штаб ПЗФ отримав інформацію із захоплених розвідкою 38-ї армії німецьких документів. Документи говорили про те, що 11-го німецьке командування збиралося перейти в наступ – мабуть, це був початковий варіант операції «Фрідерікус». Тимошенко, порівнявши ці дані зі звісткою про наступ німецьких військ на армії Південного фронту, зробив висновок, що німецьке командування хоче знищити Барвінківський виступ. Радянське командування приймає рішення припинити наступ і вжити заходів для парирування німецького удару. 18 травня командувачу 6-ю армією Городнянському по радіо передали наказ вивести з бою двадцять третій

танковий корпус і висунути його на рубіж річки Берека. Річка протікала із заходу на схід на північ від вже захопленого німцями Барвінкове і представляла зручний рубіж для оборони.

19 травня обидві сторони перегрупували сили. Радянське командування очікувало, що німці продовжать наступ на північ, на Балаклею. В результаті заплановані Тимошенко заходи були знецінені.

20 травня 3-й моторизований корпус завдав удару: 16-а танкова і 60-а моторизована дивізії наступали на Лозову, заходячи в тил 57-ої армії. Наступаюча на правому фланзі корпусу Макензена 14-а танкова дивізія зіткнулася з 23-ою танковою бригадою – відбулася «танкова битва у Протопопівки». Завдавши серйозної шкоди і дезорганізувати лівий фланг 57-ї армії, німці повернули ударні частини знову на північ (маневри німецької ударної угруповання Клейста в процесі другої битви під Харковом вважаються одними з самих мудрих за всю цю війну) і 22 травня з'єдналися з частинами 44-ї піхотної дивізії. Був утворений «казан». Фронт на сході захищали 14-а танкова і 384-а піхотна дивізії, а фронтом на захід встали 16-а танкова, 60-а моторизована і 1-я гірничо-егерська дивізії [6].

Бій в оточенні

В оточення потрапили: 5 стрілецьких дивізій 57-ї армії Подласа, 8 стрілецьких дивізій 6-ї армії Городнянського, 2 стрілецьких дивізії армійської групи Бобкіна, 6 кавдивізій 2-го і 6-го кавалерійських корпусів, 2 танкових корпуси, 5 танкових бригад і інші артилерійські, інженерні, допоміжні частини, служби тилу. Ці війська вже багато в чому втратили ударну міць, були знекровлені, виснажені. Піддавалися постійним ударам з повітря. Для деблокування радянських частин Південний фронт створює зведений танковий корпус під командуванням А.Д. Штевнева. У корпус включили дві танкові бригади (3-я і 15-я). До вечора 23 травня бригади були на місці зосередження (правда, не змогли перекинути важкі КВ). У командування ПЗФ була ідея, крім удару по армійській групі Клейста, організувати силами 38-ї армії удар в ослаблений фронт німців у Чугуєва. Але через неможливість вчасно зосередити ударну групу від цього плану відмовилися. 25 травня зведений танковий корпус почав спроби прорвати зовнішнє кільце оточення. Радянські війська всередині кільця оточення приготували два ударні угруповання для прориву внутрішнього кільця.

Першу групу очолив командир 21-го танкового корпусу Г.І. Кузьмін, до неї увійшли всі танки 6-ї армії. Вістря групи була 5-а гвардійська танкова бригада під командуванням генерал-майора М. П. Михайлова – в ній залишилося 14 танків. Наступала група з району Лозовеньки назустріч зведеному танковому корпусу ПФ у напрямку Чепеля. З 22 тис.

бійців і командирів, які пішли на прорив, змогли пробитися 5 тис. чоловік і 5 танків 5-ї гвардійської бригади (27 травня). Командир гвардійської танкової бригади Михайлов був поранений і потрапив у полон (він виживе в німецькому полоні, буде звільнений в кінці війни, відновлений в армії). Командир 21-го танкового корпусу Григорій Кузьмін загинув. У другу групу увійшли бійці 6-ї і 57-ї армій на чолі з командиром 23-го танкового корпусу Пушкіним. Вони також частиною змогли прорвати кільце оточення. Всього до 30-го травня на позиції 38-ї армії і зведеного танкового корпусу змогли вийти близько 27 тис. чоловік. Вийти змогли небагато. Німці створили щільне кільце оточення. Своєчасно реагували на спроби прориву. Широко застосовували авіацію.

Висновки

Втрати радянських військ склали 270 тис. чоловік, з них 171 тис. – безповоротні. В оточенні пропало без вісті і загинуло практично все командування південного ударного угруповання: заступник комфронта генерал-лейтенант Ф.Я. Костенко, командувач 6-ю армією генерал-лейтенант А.М. Горднєвський, командувач 57-ю армією генерал-лейтенант К.П. Подлас, командувач армійського групою генерал-майор Л.В. Бобкін, член Військової ради бригадний комісар І.А. Власов, бригадний комісар А.І. Попенко та інші. Це був великий удар – багато командирів мали величезний бойовий досвід, врятувалися в страшному київському «казані» вересня 1941 року. Було втрачено значну кількість важкого озброєння, різної амуніції. Друга харківська битва є гарним прикладом бою, в якому успіху досягає більш рішуча, швидка і досвідчена сторона. Командування радянського ПЗФ було в двох кроках від перемоги і значного успіху, але німецьке командування змогло обернути ситуацію у свою користь, і війська Червоної Армії зазнали нищівної катастрофи. Своєчасне введення в бій 21-го і 23-го танкових корпусів мігло змусити командування групи армій «Південь» кинути всі сили для захисту Харкова і порятунку військ 6-ї армії, які могли потрапити в оточення. Мабуть, є помилкою і той факт, що Південний фронт був наданий сам собі – організація

допоміжного удару на цьому напрямку могла відвернути частину сил армійської групи Клейста. Удар танкових корпусів міг допомогти і північному угрупованню радянських військ – німецькому командуванню довелося б зняти з цього напрямку одну або дві танкові дивізії [6].

Основну причину провалу операції Військова рада ПЗФ вказав у доповіді Сталіну 30 травня 1942: «Добре задуманий і організований наступ на Харків виявився не захищений від ударів противника на Барвінківському напрямі». Прорахунком командування стала оборона цього напрямку на незадіяний в цій операції Південний фронт. Поразка військ Південно-західного напрямку, знищення барвенківського плацдарму дозволило німецькому командуванню розвинути наступ і перейти до реалізації плану «Блау» – німці змогли перейти до стратегічного наступу по двох напрямках: на Кавказ і на Волгу, до Сталінграда.

Список літератури

1. Хинцун Ян. Древнекитайский философ Лао-цзы и его учение / Ян Хинцун. – М.-Л., 1950.
2. Кольга Г.И. Сталинградская битва и её ментальные последствия / Г.И. Кольга // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинский государственный университет, 2011. – В. 12 (227), вып. 45. – Т. История. – С. 74-82.
3. Бегинин О. Восточный фронт: Сталинградская битва / О. Бегинин, 1942 – 1943 гг.
4. Самсонов А. Битва за Харьков. К 70-летию Второй харьковской битвы (12-25 мая 1942 года). Часть 2: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://topwar.ru/14366-bitva-za-harkov-k-70-letiyu-vtoroy-harkovskoy-bitvy-12-25-maya-1942-goda-chast-2.html>.
5. Абатуров В. Харьков – проклятое место Красной Армии / В. Абатуров. – М.: Яуза; ЭКСМО, 2008. – 539 с.
6. «Фронтная иллюстрация» Коломиец А.М. «Бои за Харьков в мае 1942 года». [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://tourist.kharkov.ua/1942/index.htm>.
7. Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941-1943. / П. Карель. – М.: Изографус, Эксмо, 2005. – С. 401-408.

Надійшла до редколегії 12.03.2013

Рецензент: канд. іст. наук В.В. Заборовський, Харківський національний університет радіоелектроніки, Харків.

ХАРЬКОВСКАЯ ТРАГЕДИЯ 1942 ГОДА

Е.В. Рафальский, С.А. Беляев

В статье рассмотрены события, которые происходили весной 1942 года под Харьковом и получили название «Харьковская трагедия 1942 года». В статье рассмотрены события, которые предшествовали окружению советских войск немецкими оккупантами и всю трагичность ситуации, которая сложилась по вине советского командования.

Ключевые слова: 1942 год, Харьков, Барвенково, Великая Отечественная война.

KHARKOV TRAGEDY OF 1942

Ye.V. Rafalckiy, S.A. Bel'ayev

The article deals with events that took place in the spring of 1942 near Kharkov and became known as "the tragedy of Kharkov in 1942." The article describes the events that preceded the Soviet troops encircling the German invaders and the whole tragic situation prevailing at the fault of the Soviet command.

Keywords: 1942, Kharkov, Barvenkovo, Great Patriotic War/